

Menneskesynet i konkurrencestaten sætter omsorgen for de svage under pres

Af Birgit Kirkebæk

I de senere år er det gået op for mig, at der er sket ændringer i menneske- og samfundssynet i Danmark, og at det har indgribende konsekvenser i forhold til det, vi hidtil har troet var velfærdsstatens tankesæt og opgaver. Der er sket et skifte i ordvalg overfor mennesker i udsatte positioner, og der er sket et skifte i synet på forholdet mellem den kollektive og den individuelle ansvarlighed overfor mennesker med svære vilkår. Ikke mindst er der sket et markant skifte i de vilkår, vi som samfund giver de mennesker, vi ikke umiddelbart kan anbringe i arbejdsstyrken.

I et netop afsluttet forskningsarbejde bliver disse skift meget synlige også i en historisk optik. Forskningsarbejdet omhandler de administrative procedurer, der gik forud for, at 26 mennesker fra Tvangsarbejdsanstalten i Sakskøbing kunne sendes til Amerika udstyret med en enkeltbillet.

¹Dette skete i perioden fra 1867 til 1930. Forskningen om dette fænomen kan sammenholdes med den tidligere forskning vedrørende ø-anstalterne Livø og Sprogø – begge oprettet under De Kellerske Åndssvageanstalter i henholdsvis 1911 og 1923. Hvor de bortsendte fra Anstalten i Sakskøbing blev vurderet moralsk, blev de indsatte på ø-anstalterne Livø og Sprogø vurderet diagnostisk, hvilket gav forskellige muligheder for levet liv.

Når vi samlæser det aktuelle forskningsprojekt om de bortsendte fra tvangsarbejdsanstalten og den forskning om Livø- og Sprogøanstalterne, som jeg tidligere har arbejdet med, så er det de samme adfærdstræk, der beskrives, men de begrundes forskelligt – enten som dårlig moral eller som sygdom, der kan diagnosticeres.² De bortsendte fra Anstalten i Maribo beskrives som havende dårlig moral. Karakteristikken af den enkelte person kredser om de pågældendes

¹ Bertelsen, John, Kirkebæk, Birgit (2014): Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika. Forlaget SFAH (Selskabet for Forskning i Arbejderbevægelsens Historie). Bogen udkommer den 18. august 2014.

² Kirkebæk, Birgit (1998): Defekt og deporteret. Livø-Anstalten 1911-1961. Forlaget SocPol, Holte – jf. Birgit Kirkebæk (2004) Letfærdig og løsagtig – kvindeanstalten Sprogø 1923-1961. Forlaget SocPol, Holte.

manglende evne til at ernære sig selv. Betleri, vagabondering og behov for fattighjælp begrundes typisk med dovenskab, drikfældighed og snuheit. Nogle udrejste personer omtales i korrespondancen som svagt begavede. Andre mindre heldige karaktertræk fremhæves som "Slap Karakter", typisk uddybet således: "Manglende Villie og Evne til at klare sig ude i Livet [...]".³ Problemet med det var, at det så blev fattigvæsenet, der måtte tage sig af personen.

De internerede på Livø og Sprogø blev beskrevet som arvemæssigt defekte uden fri vilje, hvorfor deres handlinger var impulsive og ukontrollerede. De blev diagnosticeret til at være degenererede typer, der led af moralsk åndssvaghed. Vagabondering, uefterrettelighed, problemer med at holde ud i plads, tyveri, vold og prostitution er de gennemgående adfærdstræk, der beskrives. På det tidspunkt, hvor disse personer blev interneret, ville ingen fagperson drømme om at bortsende dem til Amerika. De eugeniske tanker om dårlige arvebæreres fare for civilisation og reproduktion gjorde, at deporteringen nok foregik internt, men at ingen blev "sat fri" og bortsendt til et fremmed land. Tanken var i forhold til de diagnosticerede, at deres frie bevægelighed skulle begrænses og deres livsforløb overvåges og kontrolleres. De havde ikke nogen fri vilje på grund af deres dårlige arvelige udstyr, og derfor kunne man heller ikke give dem fri bevægelighed.

På den baggrund kan det være relevant at spørge, om den retoriske og faglige vending fra den sjælelige opfattelse af den frie viljes mulighed til diagnosens mere lukkede kategori var en fordel eller en ulempe for de pågældende personer. Hvad blev de befriet fra? Og hvad gik de ind til? Det, man kan se i et længere tidsperspektiv, er dels, at de styrende professionsutopier skifter og dermed også den anvendte retorik, dels at tvangen har mange ansigter: Tvang til udrejse i det ene tilfælde og tvang til sterilisation i det andet.

Hvor de arbejdsmæssigt duelige, men adfærdsmæssigt "værste" i slutningen af 1800tallet blev sendt ud af landet på baggrund af teorier om, at deres vilje kunne mobiliseres, blev de samme persongrupper fra begyndelsen af 1900tallet interneret på baggrund af teorier om, at de var styret af deres egne indre syge programmer, og at det på naturvidenskabelig baggrund var muligt at

³ Stamnummer 5182. Niels Christian E.... Oplysningsskema udfyldt 31. maj 1928. Saxenhøjarkivet.

diagnosticere og kategorisere dem og fremsætte prognoser for deres videre liv, der nødvendiggjorde livslang kontrol.

To ting er blevet meget aktuelle for os efter afslutning af bogen om de bortsendte fra tvangsarbejdsanstalten i Saksøbing:

- For det første at der i nutiden er sket en glidning af værdighedsbegrebet i Danmark, så det både omtales som det at have eller bevare sin værdighed og som det at være værdig, fordi man gør sin pligt og bidrager til det fælles. Omvendt opfattes de, der ikke bidrager til det fælles, i stigende grad som muligt uvillige til at påtage sig arbejde, hvorved det gamle uværdighedsbegreb og den gamle moralitetsforståelse genitalesættes men i udvidet form, medinddragende mennesker der for få år tilbage blev fundet værdige til at modtage samfundets støtte, eksempelvis i form af førtidspension.
- For det andet det faktum at de mennesker, der blev bortsendt i perioden 1866-1930, var opgivet på grund af deres dårlige moral, mens mennesker med tilsvarende adfærd i perioden 1911-1961 i stigende grad blev opgivet på grund af deres medicinske diagnose. Spørgsmålet er, om det var – og er - bedre eller dårligere at blive mistænkt for dårlig moral men dog med den frie viljes mulighed, end det var – og er - at blive vurderet som arvemæssig defekt og uden mulighed for frie valg?

Det er selvfølgelig et stort spørgsmål, hvor "frie valg", de internerede personer på tvangsarbejdsanstalten kunne betjene sig af, når de blev stillet i udsigt, at de kunne komme ud af anstalten ved at sige ja til at udrejse. De vidste, at hvis de ikke sagde ja til at udrejse, så skulle de blive på ubestemt tid på tvangsarbejdsanstalten. Og der har nok ikke været mange "frie valg" i det liv, de havde haft. Den tidligere leder af Kirkens Korshær Bjarne Lenau Henriksen skriver om dette i et privat brev til mig: "Når den sociale elendighed af en eller anden grund har meldt sin ankomst, eller ligefrem har været der fra fødslen, så kan man jo stå i valgets forhold til, om man vil overnatte under en busk i Dyrehaven eller på herberget for hjemløse. Så langt ude ligger deres valg, sådan som jeg synes, jeg kender dem".⁴

⁴ Personlig korrespondance med Bjarne Lenau – brev af 7. august 2012.

Synet på de anbragte på tvangsarbejdsanstalten og deres adfærd blev imidlertid formuleret i moralske termer både i lovttekster, avisartikler og lokalt i fattigbestyrelse og sogneråd ud fra en forestilling om, at alle havde lige adgang til at tage de rette valg. De, der ikke tog de rette valg, blev betragtet som uværdige til samfundets omsorg.

Det nye og aktuelle i den historie er måske, at der i samfundsretorikken omkring menneskers samfundsmæssige brugelighed eller byrde er sket en tendentiell glidning af begrebet "værdigt trængende", således at mistanken om uværdighed og amoralitet breder sig til alle, der af forskellige grunde er på offentlige ydelser. I nutiden er fokus rettet mod dem, der ses som samfundsmæssigt dyre, eller mod dem, der mistænkes for at ville udnytte systemet. Fravalg bliver lettere, når miseren kan individualiseres, som den blev det i den periode, hvor vi bortsendte uønskede til Amerika i håb om ikke at se dem mere, eller hvor vi internerede mennesker på ø-anstalter i håb om at inddæmme deres samfundsskadelige virksomhed.

Velfærdsstat versus konkurrencestat

Efter afslutningen af det nævnte forskningsprojekt har jeg læst Ove K. Pedersens bog "Konkurrencestaten", og her blev det meget synligt for mig, at det, jeg gennem et stykke tid har anet, virkelig er et resultat af et ændret menneske- og samfundssyn – en ændring fra at tænke i kollektiv omsorg til at tænke i individuel konkurrenceevne.⁵ Pedersen skriver, at det vigtigste formål med hans bog er "at vise, hvor dybtgående og afgørende skredet fra velfærd til konkurrence egentlig er, og hvordan det ikke bare er den politiske økonomi, der er forandret, men især den politiske kultur".⁶

Individualiseringstendensen og vurderingen af konkrete menneskers brugelighed eller ubrugelighed ser ud til at være to sider af samme sag.⁷

⁵ Jf. Pedersen, Ove K. (2011). Konkurrencestaten. Hans Reitzels Forlag, København.

⁶ Ibid, s. 32-33.

⁷ Se videre om dette i John Bertelsen, Birgit Kirkebæk: Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika. Bogen udkommer 18. august på forlaget SFAH.

Pedersen skriver, at skiftet fra velfærdsstatens til konkurrencestatens menneskesyn begyndte i 1991 med blandt andet PISA- undersøgelser. Han skriver, at hvor velfærdsstaten taler om den uerstattelige person, der skal dannes gennem tilværelsesoplysning og demokrati ud fra en forestilling om, at alle skal have lige mulighed til oplysning og medbestemmelse, så taler konkurrencestaten om personers egennytte, nødvendigheden af at tilskynde til uddannelse og om lige muligheder til at få et arbejde.⁸

”I den velfærdsstatslige periode skal personen dannes for at påtage sig et (med)ansvar for fællesskabet”, skriver Pedersen. Det betyder, at de skal anerkendes som ligeværdige borgere for at kunne blive det, dernæst skal den enkelte hjælpes til at forstå, at han eller hun har en forpligtelse til at realisere sit eget potentiale gennem social mobilitet. Og endelig har den enkelte forpligtelse til gennem demokratisk deltagelse at yde indflydelse på, hvad der skal gælde som politiske mål.⁹

I konkurrencestaten er det ikke personen selv, der er uerstattelig, men personens værdi afhænger af, i hvilken grad han eller hun er i stand til at maksimere sin egen nytteværdi gennem selvrealisering. Personen skal gennem uddannelse tilskyndes til at yde det maksimale ud fra et egennytte perspektiv. Det er det bærende i konkurrencestatens opfattelse af, hvad der driver os som mennesker.

Der foregår en kamp om personen, skriver Pedersen, en kamp mellem velfærdsstatens ideologi og konkurrencestatens:

Ifølge Pedersen er der to forskellige lighedsbegreber i spil i denne kamp:

- I velfærdsstaten er ”lighed det samme som den enkeltes lige værdighed, hvoraf følger statens forpligtelse til at give alle lige muligheder (herunder for uddannelse og demokratisk deltagelse)”

⁸ Ibid, se kapitel 6.

⁹ Ibid, s. 183.

- I konkurrencestaten er "lighed det samme som den enkeltes mulighed for at realisere sin egen nytte, hvoraf følger forpligtelsen til at give alle lige muligheder (ved at de får adgang til samme færdigheder).¹⁰

Ud fra Pedersens tekst bliver det synligt, at de, der ikke kan maksimere deres egen nytte, er samfundsmæssigt unyttige og overflødige.

De unyttige?

Pedersen skriver om den langsomme glidning fra nationalstat over velfærdsstat til konkurrencestat, hvor den polsk jødiske sociolog Zygmunt Bauman skriver om vejen fra produktionssamfund til forbrugersamfund.¹¹ Han skriver om skiftet fra, at de fattige blev opfattet som en reservearbejdshær til deres nuværende position som "defekte forbrugere". "De står tilbage uden nogen anvendelig social funktion – hverken nu eller i fremtiden – med vidtrækkende konsekvenser for deres sociale status og chancerne for fremskridt", skriver han.¹²

Den arbejdetik, der blev opbygget under industrialiseringen, handlede om pligten til at arbejde med opgaver, andre havde bestemt og gøre det stadigt og pligtro. Det var den form for arbejdetik, som de personer, der blev bortsendt fra Tvangsarbejdsanstalten i Sakskøbing ikke levede op til. Formålet med arbejdetikken var at mindske antallet af unyttige og overflødige gennem et moralsk påbud om at ernære sig selv og sine gennem arbejde. Problemet var, at ikke alle magtede at leve op til denne etiske norm. "Der var handicappede, svage, syge og gamle, som ikke formodedes at kunne klare industriarbejdets barske krav"[...] " I bestræbelserne på at "mindske antallet" af fattiglemmer var arbejdetikkens bidrag uvurderligt. Denne etik fastslog trods alt det moralske værd, der knyttede sig til et hvilket som helst liv, hvor usselst det end måtte være, når blot det blev opretholdt som lønarbejde", skriver Bauman.¹³ Fattiglovene i 1800tallet skelnede på den baggrund skarpt mellem "rigtige fattiglemmer", der var værdige fattige, og bedragere og simulanter. Folk indsat på tvangsarbejdsanstalter blev typisk vurderet til at være

¹⁰ Ibid, s. 194-195.

¹¹ Bauman, Zygmunt (2002): Arbejde, forbrugerskisme og de nye fattige. Hans Reitzels Forlag, København.

¹² Ibid, s. 10.

¹³ Ibid, s. 24.

uværdige. Selv om nogle fattige blev anset for at være værdige, skulle de ikke have det for godt. Forholdene på fattiggårdene skulle være værre end fabrikslivet, hvilket skulle tjene til at holde folk i arbejde. Idealet var, at alle skulle arbejde. På den baggrund blev det betragtet som et normbrud, hvis man ikke havde arbejde – eller ikke kunne arbejde.

Ved ændringen fra et produktionssamfund til et forbrugersamfund blev arbejdetikken opretholdt på den måde, at skylden for de fattiges manglende evne til at klare sig selv blev pålagt dem selv. Der var i mindre grad end før brug for de mennesker, der placerede sig uden for normen, nu ikke som producent, men som forbruger. Mennesker uden for arbejdsmarkedet blev betegnet som defekte forbrugere, ingen havde glæde af. I den forbindelse skriver Bauman om "Velfærdsstatens storhed og fald". Velfærden – det vil sige den offentlige hjælp – skulle garanteres som "en kollektiv garanti for den enkeltes værdige overlevelse". Forudsætningen var på den ene side, at alle skulle yde det, de på nogen måde kunne til samfundet, på den anden side at ingen måtte lades i stikken uanset hvad. Problemet i det er nutidigt, at det arbejde, der tidligere var til rådighed for mennesker uden uddannelse ikke længere er til rådighed eller går til mennesker i andre lande, der vil arbejde for en lavere løn. Mennesker med svag arbejdsevne er reelt blevet overflødige og indgår ikke længere i forestillingen om at have adgang til en reservehær af muligt kommende arbejdsdygtige. Bauman skriver, at den ny erhvervede bevægelsesfrihed for den enkelte arbejdsgiver "ledsages af en frihed fra den økonomiske byrde det er at vedligeholde en arbejdskraftreserve; tilsyneladende uudtømmelige lagre af rå, formbar og uspoleret arbejdskraft lokker i det fjerne".¹⁴ Skylden for det enkelte menneskes manglende konkurrenceevne tillægges personen selv, og der er almindelig opbakning til en beskæring af de ydelser, det er muligt at få, hvis man er henvist til at modtage offentlig hjælp. Menneskelige problemer individualiseres i forbrugersamfundet samtidig med, at den enkelte forbruger kæmper for egne frie (forbrugs)valg. "Mennesker placeres i underklassen, fordi de betragtes som fuldkommen unyttige – nogle, alle vi andre sagtens kan klare os foruden".¹⁵ "Der er ikke brug for de fattige, og derfor er de uønskede. Og fordi de er uønskede, kan de – uden den store fortrydelse eller anger – opgives", skriver Bauman, og han fortsætter: "I en verden befolket af forbrugere er der ikke plads til en

¹⁴ Ibid, s. 83.

¹⁵ Ibid, s. 101.

velfærdsstat. Denne ærværdige arv fra industrisamfundet tager sig pludselig ud som en "børnehavestat", der forkæler de dovne, pylrer om de slette og støtter de fordærvede".¹⁶

Med denne ændring af det, der havde været velfærdsstatens menneske – og samfundssyn, kom også den moralske vurdering af de mindre velbegerede tilbage. Et deklasserende ordvalg hos kommunalpolitikere, som det citeres i medierne, minder om det, der i sin tid blev brugt i forhold til tvangsarbejdsanstaltens indsatte, men målgruppen er nu bredt ud og omfatter både de grupper, der før blev betragtet som "værdige" og de, der blev betragtet som "uværdige".

Formand for Danske Handicaporganisationer Stig Langvad mener generelt, at der er en voksende uvilje mod mennesker med handicap i Danmark:

"Vi har i de seneste 10 år været vidne til en foruroligende udvikling i samfundets syn på handicappede. Besparelserne har været massive og tonen i den offentlige debat stærkt forrået selv blandt politikere, der insinuerer, at handicappede nasser på samfundet og koster os for dyrt. Samtidig ser vi en stigning i diskrimination og decideret hærværk mod handicappede", skriver Langvad.¹⁷

På den ene side har vi altså de øjeblikkeligt fravalgte, men på den anden side foregår også en kamp for at inkludere så mange som muligt i samfundet og derved redde dem fra fortabelse. Handicapkonventionen er et led i denne kamp, ligesom inklusionspolitikken i skolen fremsættes som sådan. Men inklusion i skoler og børnehaver praktiseres på en måde, som gør det mindre sandsynligt, at det er medborgerskab, der er tænkt på og ikke flytning af midler fra de udsatte gruppers undervisning til de mere succesfulde.

Cand.psych. Niels Peter Rygaard spørger i en artikel, hvilke strømninger, der har skabt inklusionstanken?¹⁸ Han mener, den er skabt af et "siamesisk tvillingepar", der både består af et

¹⁶ Ibid, s. 137.

¹⁷ Kristeligt Dagblad i artiklen "Organisationer frygter for tvangsadoptioner af handicappedes børn", forsiden den 7. juli 2014.07.08

¹⁸ Rygård, Niels Peter (2014): Efter reformen – inklusion i praksis. Skoleledelse og organisationsudvikling. I: Specialpædagogik – tidsskrift for specialpædagogik og inklusion, nr. 2, 2014, s. 2-7.

fagligt paradigmeskift og et økonomisk ditto. Det sidstnævnte har ifølge ham accelereret, siden krisen indtrådte i 2008.

Det faglige paradigmeskift handler om bekymring for overdiagnosticering og et ændret fokus på vigtigheden af børns opvækstbetingelser med fokus på kontinuitet i voksenkontakt, på at børn skal forstås frem for disciplineres og på, at de professionelle omkring barnet "skal reflektere over hvordan han eller hun selv måske fremkalder problematisk adfærd".¹⁹

Det økonomiske paradigmeskift har ifølge Rygård "betydet sammenlægning af skoler, nedlæggelse af amternes rådgivninger, ledelse ud fra resultater, new public management, dokumentation af indsats, evidensbaseret tilgang, at revisionsfirmaer er blevet hyret til at tilrettelægge arbejdsgange, central styring og – nedlæggelse af specialskoler, specialklasser og specialtilbud af enhver art".²⁰ Til det kommer så et stigende fokus på mere indlæring og et stadig større skel mellem under- og over Danmark.

Begge dele i forening "udfordrer skolens udvikling af nye måder at forstå, organisere og undervise på", skriver han.²¹

Handicapkonventionens menneskesyn svarer til velfærdsstatens

Midt i talen om konkurrencestat og forbrugersamfund, der begge undsiger "unyttige" arbejdsløse og "defekte forbrugere" findes der et dokument, der med brug af velfærdsstatens ideologi fremhæver både et rettigheds- og et medborgerperspektiv.

Sideløbende med den kamp for normalisering og lige muligheder for mennesker i udsatte positioner, der foregik i Danmark fra 1940erne og frem til 1990erne, foregik der internationalt set en rettighedskamp for mennesker med handicap. Mennesker med handicap var ikke nævnt specielt i Verdenserklæringen om Menneskerettigheder fra 1948 og heller ikke i

¹⁹ Ibid, s. 4.

²⁰ Ibid.

²¹

rettighedskonventionerne fra 1966 om borgerlige og politiske rettigheder og om økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder, men i 1989 vedtog FN verdenshandlingsprogrammet for mennesker med handicap, og i 1993 blev de 22 standardregler om lige muligheder og lige deltagelse for mennesker med handicap vedtaget. Alle medlemslande underskrev denne erklæring. Efter et stort forarbejde blev handicapkonventionen vedtaget i 2006 af FN's generalforsamling. Danmark underskrev konventionen i 2007 og ratificerede den i 2009. Konventionen trådte retligt i kraft 24. august 2009.²² Tillægsprotokollen, der giver adgang til at klage til den internationale overvågningskomite, har Danmark endnu ikke underskrevet.²³

Tidligere landsdommer Holger Kallehauge fremhæver i en artikel, at handicapkonventionens tre vigtigste budskaber er:

- At mennesker med handicap har de samme menneskerettigheder som alle andre
- At enhver form for diskrimination - dvs. usaglig, negativ forskelsbehandling - på grund af handicap er forbudt, og
- At mennesker med handicap har ret til lige muligheder og til at deltage i alle dele af samfundslivet på lige fod med alle andre, dvs. ret til inklusion.

Ifølge ham, er Handicapkonventionen på flere måder et udtryk for et paradigmeskift og udgør det hidtil største gennembrud i handicapbevægelsens historie. Paradigmeskiftet består først og fremmest i, at man er gået fra sublimeret velgørenhed i form af de gode viljers politik til en rettighedspolitik.²⁴

Hvor mennesker med handicap i hvert fald på papiret er tilgodeset gennem handicapkonventionen og fundet værdige til deltagelse, er det måske en anden sag for de endnu ikke diagnosticerede. Det fænomen kan forklare, hvorfor mange mennesker med svære vilkår nu selv eftersøger en diagnose for at få hjælp. Men det slører ikke, at vilkårene for begge parter strammer til i disse år,

²² Sørensen, Ditte: FN's konvention om rettigheder for personer med handicap (handicapkonventionen) (2014): I Tidsskrift for Socialpædagogik nr. 1, 2014, s. 7-8.

²³ Ibid, s. 10.

²⁴ Kallehauge, Holger (2013): FN's Handicapkonvention af 6. december 2006. I: Bonfils, Inge Storgaard, Kirkebæk, Birgit, Olsen, Leif, Tetler, Susan: Handicapforståelser. Mellem teori, erfaring og virkelighed. Akademisk Forlag, København, s. 84-85.

at der tænkes mere i økonomi end i rettighed, og at retorikken fra kommunernes side mange steder er ændret til en moralsk betonet vurdering af den belastning mennesker på offentlige ydelser er for alment systemet.

I forhold til mennesker med udviklingshæmning ser det ud til, at internering igen er blevet en realitet i mange kommuner forstået på den måde, at der nyopføres store boligkomplekser med institutionspræg, der skal rumme helt op til 60, 80 og 150 beboere med udviklingshæmning. Tanken er, at husene skal fungere rentabelt på grund af stordriftsfordele. Hvad det betyder, skriver politisk konsulent i LEV Thomas Gruber om:

”De ’nye institutioner’ er efter min mening et af de mest entydige brud på FN’s Handicapkonvention. Og den vurdering er jeg ikke ene om. Institut for Menneskerettighed, Europarådets menneskerettighedskommissær og Danske Handicaporganisationer, har alle udtrykt dyb skepsis over for kommunernes institutionsbyggeri”, skriver han.²⁵ Og han konstaterer, ”at ministerens respekt for det kommunale selvstyre er langt større end indsigten i og respekten for fundamentale værdier i handicappolitikken”.²⁶

Måske handler denne konflikt om, at de ”fundamentale værdier” har ændret sig, således som Pedersen og Bauman begge har påvist det, og at det menneskesyn, der handles ud fra i kommunerne er mere økonomisk end retligt funderet. Tilbage står stadig, hvor lidt eller hvor meget skal ”de” have, som ikke kan klare sig selv – og hvis skyld det er, at ”de” ikke er i stand til at klare sig i konkurrence med andre.

Ifølge Gruber er vi igen ved at centralisere omsorgen for udviklingshæmmede. Det betyder, at de skal tvinges til at flytte fra de små boenheder i kommunerne, som de aktuelt bor i? Man kan jo i den forbindelse spørge, om det samfund, vi vil leve i, skal være et samfund som ghettoficerer mennesker med udviklingshæmning, når økonomien strammer til. Det, almindelige mennesker spurgte sig selv om i 1940erne, hvor der opstod offentlig forargelse over de forhold, der rådede på åndssvageanstalterne, var, om forsorgen for åndssvage ikke var blevet inhuman.

²⁵ Gruber, Thomas (2014): De nye omsorgsfabrikker. I: Tidsskrift for Socialpædagogik nr. 1, 2014, s. 45-56, citat s. 50.

²⁶ Ibid

Det spurgte de om, da det gik op for dem, hvad åndssvageovens tvangsbestemmelser betød i praksis. Der er i dag brug for en tilsvarende offentlig forargelse som den, der opstod i velfærdsstaten i 1940erne, men hvis Bauman har ret, så vil det ikke ske, fordi vi har alt for travlt med at udfolde vore egne individuelle ønsker og er blevet ude af stand til at tænke solidarisk og kollektivt.

I forhold til den aktuelle debat om flyttetvang for mennesker med udviklingshæmning skrev jeg allerede i 2003, hvor denne udvikling så småt begyndte at manifestere sig:

- At det ikke er et almindeligt gode at være tvunget til at flytte fra et sted, hvor man er glad for at være til en større institution, hvor man ikke har bedt om at skulle bo
- At det ikke er et almindeligt gode at bo på en stor og plejehjemslignende institution med begrænsede personalemæssige ressourcer – heller ikke selv om den lejlighed, man får tildelt er større og bedre indrettet, end den man kom fra
- At det ikke er et almindeligt gode at bo isoleret fra det øvrige samfund i nye "ghettoer" for udviklingshæmmede
- At det ikke er et almindeligt gode at blive flyttet rundt på, som om man var en genstand uden egne meninger, behov og ønsker.

Som vi taler - ord der skaber holdning

I 2012 udkom på dansk den tyske filolog Victor Klemperers bog "LTI – [...] – Det Tredje Rigs Sprog" på dansk.²⁷ Klemperer var professor i Dresden. Han var gift med en ikke-jøde, men han var selv jøde. På grund af dette giftermål, blev han ikke sendt af sted til koncentrationslejr straks, men alle hans privilegier blev taget fra ham: Hans arbejde, hans bøger, hans ret til at skrive etc. Han førte en illegal dagbog, og hans optegnelser, der blev gemt hos en kvindelig bekendt, blev genfundet efter krigen.

I sin anmeldelse af bogen skriver Morten Thing, at løggen i Det Tredje Riges sprog spillede en vigtig rolle og virkede handlingsanvisende i den måde, tingene blev formuleret på i den tids

²⁷ Klemperer, Victor: LTI. LinguaTertii Imperii. Det Tredje Riges Sprog. Forlaget Tekst og Tale, København.

Tyskland – eksempelvis sprogbrugen i forhold til den jødiske befolkning. Thing sammenholder det forhold med nutidens sproglige regime i Danmark set i forhold til bestemte befolkningsgrupper – hos ham med muslimer som eksempel. Hvordan sproget langsomt kan få en befolkning til at opfatte visse grupper af mennesker på bestemte måder.²⁸

Thing ser det som en pointe, at Klemperer betegner sig selv som filolog.” Ordbog over det danske Sprog definerer filologi som ”den videnskab der udforsker et sprog som middel til at trænge ind i folks åndsliv”, skriver Thing, og han pointerer, at den proces indeholder noget andet og mere end lingvistik, der blot betyder sprogvidenskab.²⁹ Det er den sproglige forførelse, Klemperer skriver om: ”Klemperer tilhørte en tradition, hvor sproget var vejen til det egentlige, ånden, et folks ånd. Det lå ham derfor ikke fremmed at opfatte, at den proces, han havde bevidnet i det tyske sprog, var en forfalskning og ødelæggelse af den tyske ånd. Og bag denne ødelæggelsesproces var der en vilje og en magt. Det var derfor en del af et politisk projekt, det samme projekt, som ville ham til livs som person sammen med alle de andre jøder”, skriver Thing.³⁰

Når man læser Klemperers bog er noget af det, der gør indtryk, at han iagttager, hvordan nazitidens sprog og formuleringer umærkeligt glider ind i sprogbrugen også hos mennesker, der egentlig var ham venlig stemt. Den tyske ”ånd” blev angrebet, og ifølge ham skete der en glidning i menneske- og samfundssyn i favør af de herskende.

Thing skriver, at Klemperers tilgang er ”i familie med en meget senere udvikling, det som i dag kaldes diskursanalyse. I diskursanalysen afdækker man semantiske systemer (eller konstruktioner), som er karakteristiske for grupper, klasser, institutioner og knytter magtaspektet til det sproglige udtryk som en integreret del af analysen”.³¹ Det er dekonstruktionen af de handleanvisninger, der ligger i bestemte sproglige formuleringer, diskursanalyser arbejder med, eksempelvis som i Klemperers tilfælde sproglige formuleringer om jøder i Det Tredje Rige. Sproglige formuleringer der konstruerede dem som ikke-mennesker. En af Things pointer er, at der også ”foregår en kamp

²⁸ Thing, Morten (2012): En bog du snart skal have læst. Social Kritik nr. 130, juni 2012, s. 17-20. Morten Thing er kulturhistoriker og forskningsbibliotekar på Roskilde Universitetsbibliotek. Lasse Rydberg tager i sin artikel Handicaphistorisk Tidsskrift nr. 28, 2012 afsæt i to bøger af Klemperer.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid, s. 18.

³¹ Ibid, s. 19.

om sproglige konstruktioner” i ikke-totalitære samfund som det danske.³² De sproglige kampe, som nu synes at være højaktuelle, angår kampen mellem velfærdsstatsretorik og konkurrencestatsretorik.³³

Hvilke handleanvisninger er det muligt at få øje på, hvis vi underkaster nutidens danske sprogbrug en analyse? Det vil være et forskningsprojekt i sig selv at afdække det, så det følgende er alene de anelser, der opstår i mit hoved, når jeg samlæser tidens tekster. Hvad er det for en ”ånd” - eller mangel på samme – der fremgår af tidens retorik i forhold til mennesker med svære vilkår?

Umenneskelig retorik iklædt etikkens klædebon

De, der ikke løbende arbejder med på at øge egne kompetencer, og de, der permanent ikke synes at have mulighed for egne valg i forhold til forbrug, opgives. Spørgsmålet er nu som før, hvor vi skal gøre af de overflødige. De bortsendte fra tvangsarbejdsanstalten blev opfattet som så overflødige, at man ønskede dem sendt til et andet land. De indsatte på Livø og Sprogø blev opfattet som så overflødige, at de måtte spærres inde og afskæres fra samfundet. Hvilken løsning vælger vi nu på et problem, der involverer menneske- og samfundssyn, og hvordan taler vi om dem, der ikke kan leve op til konkurrencestatens ideologi eller om dem, der ikke længere har fuld kontrol over deres egen skæbne?

”Ordet værdig går som en rød tråd gennem debatten om aktiv dødshjælp og assisteret selvmord”, skriver den danske sognepræst Kristian Bøcker. Han problematiserer den forståelse, der ligger bag begrebet brugt i denne sammenhæng – nemlig det ikke at have kontrol med sin egen død – eller sin egen hjælpeløshed. Mange debattører mener, at det ville være det mest menneskelige at afbryde lange sygdomsforløb med aktiv dødshjælp, men Bøcker argumenterer for, at det er en farlig vej at gå. Han skriver blandt andet, at vi i dag er ved ”at gøre sørgelige sygdomsforløb, der gør mennesker afmægtige og hjælpeløse, til uværdige liv og uværdig død”, og at vi derved påtvinger de ramte en forestilling om, at deres liv og død er uværdig. ”Et menneskes værdighed står ikke og falder med sygdom og død, hjælpeløshed og afmægtighed. Et menneskes værdighed forsvinder ikke, fordi dets førlighed og funktioner sætter ud. For et menneske har en værdighed i sig

³² Ibid, s. 20.

³³ Handicaphistorisk Tidsskrift nr. 28, 2012: Hvad sproget gør ved os – set i et handicaphistorisk og nutidigt perspektiv. Dansk Psykologisk Forlag.

selv som menneske, uafhængig af, hvad det kan og ikke kan”, skriver Bøcker.³⁴ Han efterlyser en anden måde at praktisere omsorg på end gennem talen om en værdig død.

På denne baggrund er det tankevækkende, at eutanasidebatten dukker op samtidig med, at også fostervurderingsteknologier udvikles og sene aborter bliver mere hyppigt brugt. Handler det om etiske overvejelser om et værdigt liv, eller er der med Bøckers ord tale om ”Den umenneskelige værdighed” – altså om et retorisk kunstgreb, der dækker over et fravalgs ønske? Han skriver: ”Hvis et menneske anses for uværdigt af sig selv eller de pårørende, fordi det på grund af sygdom intet kan, så er vi blevet umenneskelige. Så har vi som mennesker og samfund gjort ikke døden, men den døende uværdig til livet. Så er aktiv dødshjælp og assisteret selvmord i virkeligheden pænt camouflerede dødsdomme”.³⁵

Det er det individualiserede fravalg, Bøcker kredser om. Det var også individualiserede fravalg, der blev de mennesker til del, der blev bortsendt til Amerika, men der er forskel på deportation og død. Selv om de mennesker, der i perioden 1866 – 1930 blev sendt til Amerika, var uønskede, så ville deres eventuelle deroute og død i det fremmede være et anliggende, som ikke længere vedgik sogn og inspektør. Pendanten til tvangsarbejderne fra Anstalten er i dag personer på offentlig hjælp, der ikke menes ihærdigt nok at søge arbejde eller uddannelse uanset om de er syge eller raske. De pågældende bortsendte blev opfattet som uværdige modtagere af hjælp, mens de mennesker, Bøcker skriver om, bliver opfattet som havende et for uværdigt liv. I begge tilfælde handler det om mennesker, der ikke i ønsket omfang bidrager med arbejde til det fælles bedste – enten på grund af sygdom eller på grund af formodet dovenskab. I begge tilfælde anvendes retorikken om, at de ønskede tiltag iværksættes for deres egen skyld eller efter deres eget ønske. I begge tilfælde italesættes indgreb som et hjælpeprojekt. Spørgsmålet er, hvor frit de personer i hver deres situation har kunnet vælge, eller om de har følt sig presset til de beslutninger, de ender med at indgå i.

Pointen er, at det gamle skel mellem værdige og uværdige modtagere af hjælp i dag er blevet udvisket gennem en retorik, der enten har den enkeltes (a)moral som omdrejningspunkt – tilsvarende det, der var tilfældet i Danmark i perioden 1866-1930 – eller har den enkeltes afhængighed og afmægtighed som omdrejningspunkt. I det sidstnævnte tilfælde går den moralske

³⁴ Kristian Bøcker: Den umenneskelige værdighed. Kristeligt Dagblads kronik 14. januar 2014

³⁵ Ibid.

diskussion på, om det er etisk forsvarligt at åbne op for aktiv dødshjælp og amoralsk at undlade denne mulighed. Det bekymrende for mig at se er, at fravalgsmulighederne optrappes i disse år ledsaget af en retorik iført etisk klædedragt, der gør det svært at se den egentlige hensigt med de iværksatte tiltag.³⁶

Ifølge Bauman stammer det, han kalder ”eksklusionens rædsler” fra to kilder. For det første globaliseringens uforudsigelighed, for det andet opløsningen af længerevarende fællesskaber og bevægelsen mod en forbrugerkultur. Affald hænger sammen med forbrug og ”affaldskulturens ultimative paradoks” er ifølge Bauman ”overflødheden, forladtheden, forkastelsen, udstødelsen, tilintetgørelsen [...]”.³⁷ Han mener at forbrug er blevet en ny Big Brother, der har afløst den ældre Big Brother, som var et barn af industrialiseringen. Den ældre Big Brother ønskede at lede mennesker tilbage i flokken. ”Den gamle Big Brother gav sig af med *inklusion* – stod for integrationen, bankede folk på plads og sørgede for, at de blev der. Den nye Big Brother giver sig af med *eksklusion* – slår ned på de mennesker, der ikke ’passer ind’ i mønstret der, hvor de er, bandlyser dem fra det pågældende sted og deporterer dem derhen, ’hvor de hører til’, hvis han da ikke forhindrer dem i overhovedet at komme i nærheden af det førstnævnte sted”, skriver han.³⁸

Men der er også modmagt

Handicapkonventionen repræsenterer en modbevægelse, men det gør mange andre tiltag også som eksempelvis denne konference, hvor det er tilladt at komme frem med sin uro og tvivl i forhold til tidens modeord. En række personer og organisationer søger at fastholde velfærdssamfundets kollektive ansvarlighed overfor mennesker med svære vilkår og ikke mindst de mange professionelle, der er i en direkte relation til mennesker med svære vilkår, forsøger at fastholde deres egen anstændighed midt i en periode, hvor der er et ekstremt pres på både fag og tradition.

Det er synligt for enhver, at der pågår en kamp, der handler om, hvilket menneske- og samfundssyn der skal råde fremover, når det gælder omsorgen for mennesker, der ikke kan klare sig selv. For mig at se er det nok så meget en kamp om ”ånd” som om velfærdssamfundets materielle goder. Det er

³⁶ Dette afsnit indgår i et oplæg, som John Bertelsen og Birgit Kirkebæk skal holde på en konference i Lancaster til september 2014.

³⁷ Bauman, Zygmunt(2005): *Forspildte liv*. Hans Reitzels Forlag, København, s. 161-162.

³⁸ *Ibid*, s. 162-163.

en kamp om, hvem vi er forpligtet på at hjælpe – om vi har et kollektivt ansvar for de, der er i en svag situation.

Tidligere forlagschef og redaktør Niels Kølle skriver i en kronik, at håbet om at nogle samfundsklassers velstand automatisk ville sprede sig til alle samfundsklasser, har spillet fallit.³⁹

”Det er markeds kræfterne, der former vores liv. På godt og ondt. Beriger os og fattiggør os. Beriger dem med de gode jobs, med de gode uddannelser. Dem, der er så heldige at blive født i familier, der kan ruste dem til et liv på markedets betingelser.

De andre, dem der fattiggøres, er dem, der fødes til dårligere kår, dem, der ikke får den fornødne uddannelse, dem, der ikke lader sig forme efter markedets krav. De ender i samfundets periferi, som tilskuere til de tilpassedes velstand og det vellevned, de som udstødte er afskåret fra. Ikke som forbigående ’bad luck’, men som besejlet skæbne, ligegyldiggjort af de velbjærgedes letsindige selvtilstrækkelighed”.⁴⁰

Niels Kølle kalder sin kronik ” Markedet – omkring os og i os”. Dette ”i os” er også det, de forfattere, jeg har relateret til, kredser om – nødvendigheden af at indse, at ikke alene andres, men også ens eget menneske- og samfundssyn kan flytte sig og blive kynisk, hvis vi ikke passer på og fortsat arbejder på kollektiv solidaritet og ansvarlighed. Det handler ikke alene om at fastholde en materiel standard for alle, men også om at bevare en menneskekærlig ånd af anstændighed.

Det handler fortsat om ånd!

Anvendt litteratur

Bauman, Zygmunt (2002): Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige. Hans Reitzels Forlag, København.

Bauman, Zygmunt(2005): Forspildte liv. Hans Reitzels Forlag, København.

Bertelsen, John, Kirkebæk, Birgit: Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika. Bogen udkommer 18. august på forlaget SFAH.

Bøcker, Kristian: Den umenneskelige værdighed. Kristeligt Dagblads kronik 14. januar 2014.

³⁹ Kølle, Niels: Markedet – omkring os og i os. Kronik i Kristeligt Dagblad den 16. juli 2014.

⁴⁰ Ibid.

Gruber, Thomas (2014): De nye omsorgsfabrikker. I: Tidsskrift for Socialpædagogik nr. 1, 2014, s. 45-56.

Handicaphistorisk Tidsskrift nr. 28, 2012: Hvad sproget gør ved os – set i et handicaphistorisk og nutidigt perspektiv.
Dansk Psykologisk Forlag.

Kallehauge, Holger (2013): FN's Handicapkonvention af 6. december 2006. I: Bonfils, Inge Storgaard, Kirkebæk, Birgit, Olsen, Leif, Tetler, Susan: Handicapforståelser. Mellem teori, erfaring og virkelighed. Akademisk Forlag, København, s. 84-85.

Kirkebæk, Birgit (1998): Defekt og deporteret. Livø-Anstalten 1911-1961. Forlaget SocPol, Holte.

Kirkebæk, Birgit (2004): Letfærdig og løsgtig – kvindeanstalten Sprogø 1923-1961. Forlaget SocPol, Holte.

Klemperer, Victor: LTI. LinguaTertii Imperii. Det Tredje Riges Sprog. Forlaget Tekst og Tale, Ringkjøbing.

Kristeligt Dagblad i artiklen ”Organisationer frygter for tvangsadoptioner af handicappedes børn”, forsiden den 7. juli 2014.07.08.

Kølle, Niels: Markedet – omkring os og i os. Kronik i Kristeligt Dagblad den 16. juli 2014.

Pedersen, Ove K. (2011). Konkurrencestaten. Hans Reitzels Forlag, København.

Rygård, Niels Peter (2014): Efter reformen – inklusion i praksis. Skoleledelse og organisationsudvikling. I: Specialpædagogik – tidsskrift for specialpædagogik og inklusion, nr. 2, 2014, s. 2-7.

Sørensen, Ditte: FN's konvention om rettigheder for personer med handicap (handicapkonventionen) (2014): I Tidsskrift for Socialpædagogik nr. 1, 2014, s. 7-8.

Thing, Morten (2012): En bog du snart skal have læst. Social Kritik nr. 130, juni 2012, s. 17-20.